



Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Van Yüzüncü Yıl University
The Journal of Social Sciences Institute
Yıl / Year: 2020 - Sayı: Salgın Hastalıklar Özel Sayısı
Issue: Outbreak Diseases Special Issue
ISSN: 1302-6879 - Sayfa/Page: 155-170



Yusuf Kıssalarına Göre Mısır'da Yaşanan Salgın The Epidemic in Egypt Based on the Stories of Yusuf

• Recep DEMİR*

*Doç. Dr., Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı
Bölümü, Van / Türkiye.
Assoc. Prof., Van Yüzüncü Yıl University,
Faculty of Letters, Department of Turkish
Language and Literature, Van / Turkey
receptdemir@yyu.edu.tr
ORCID: 0000-0001-6625-8299



Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type:
Araştırma Makalesi/ Research Article
Geliş Tarihi / Date Received:
08/06/2020
Kabul Tarihi / Date Accepted:
28/06/2020
Yayın Tarihi / Date Published:
15/07/2020

Atrf: Demir, R. (2020). Yusuf Kıssalarına Göre Mısır'da Yaşanan Salgın, *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Salgın Hastalıklar Özel Sayısı, 155-170

Citation: Demir, R. (2020). The Epidemic in Egypt Based on the Stories of Yusuf, *Van Yüzüncü Yıl University the Journal of Social Sciences Institute*, Outbreak Diseases Special Issue, 155-170

Öz

Kur'an'da anlatılan Yusuf kıssası, klasik edebiyatın en fazla işlenen konularından biri olmuştur. Türk edebiyatında mesnevi nazım şekliyle yazılan bazı Yusuf ile Züleyha hikâyelerine göre, Mısır'da yedi yıllık bolluktan sonra başlayan kıtlık yıllarıyla eş zamanlı olarak bir salgın da yaşanmıştır. Mısır hükümdarının ölümüne sebep olan bu hastalığın ismi cû'ül-keleb (köpek açlığı) olarak kaydedilmiştir. Eski tıp kitaplarında, bu hastalıkla benzer belirtiler gösterdiği belirtilen cû'ül-bakar (öküz açlığı) adlı başka bir hastalıktan da bahsedilmektedir. İbn Sînâ, el-Kânûn fî't-Tıbb adlı eserinde bu iki hastalığın tanımları, belirtileri ve tedavi yöntemleri hakkında geniş bilgi vermektedir. Kavramların Osmanlı dönemi tıp sözlüklerinde de mevcut olması, bu hastalıkların Osmanlı hekimleri tarafından da bilindiğini göstermektedir. Ancak hastalık ismi olarak bilinen terimler, zaman içinde anlam genişlemesi ile edebî metinlere geçmiştir. Kaynaklarda aşırı yeme ya da oburluk olarak tanımlanan bu hastalık isimleri, tasavvufî metinlerde doymak bilmeyen insan nefsinin anlatmada kullanılır olmuştur. Ayrıca klasik şiirdeki olumsuz tiplerden olan rakip de köpeğe benzetilmekte, aç ve saldırgan nitelikleriyle yer almaktadır.

Anahtar Kelimeler: Yusuf kıssası, salgın, cû'ül-keleb (köpek açlığı), cû'ül-bakar (öküz açlığı)

Abstract

The story of Yusuf in the Qur'an has been one of the most studied subjects of classical literature. According to some Yusuf and Züleyha stories written in Turkish literature in the form of mesnevi, an epidemic has occurred simultaneously with the famine years that began after seven years of abundance in Egypt. The name of this disease, which caused the death of the Egyptian ruler, was recorded as *cû'ü'l-kelb* (dog starvation). In ancient medical books, another disease called *cû'ü'l-bakar* (ox starvation), which is stated to have similar symptoms with this disease, is also mentioned. In his book, *el-Kânûn fi't-Tıb*, İbn Sînâ gives extensive information about the definitions, symptoms, and treatment methods of these two diseases. The fact that the concepts are also present in the Ottoman medical dictionaries shows that these diseases are also known by the Ottoman physicians. However, the terms known as the name of the disease have changed to literary texts with the expansion of meaning over time. These disease names, which are defined as overeating or gluttony in the resources, have been used to describe the insatiable human ego in Sufistic texts. In addition, *rakip*, which is one of the negative types in classical poetry, is likened to a dog and it is used with its starvation and aggressive qualities.

Keywords: The story of Yusuf, epidemic, *cû'ü'l-kelb* (dog starvation), *cû'ü'l-bakar* (ox starvation)

Giriş

Sözcüklerin, kullanıldıkları metinlere göre anlam ve değer kazandıkları bilinmektedir. Günlük dilde veya sanat iddiası taşımayan metinlerde belli bir anlamı ifade etmek üzere kullanılan sözcükler, edebî metinlerde çok daha farklı ve derin anlam yüklenmiş olarak karşımıza çıkabilmektedir. Bir metni sıradan bir dil mahsulü olmaktan çıkarıp edebî kılan niteliklerden biri de budur. Bazen de herhangi bir bilim alanına mahsus bir terimin, edebî metinlerde terim anlamının dışında çok geniş bir anlam yükü kazandığı görülmektedir. Bu makalede, eski tıp biliminde hastalık ismi olarak kullanılan *cû'ü'l-kelb* ve *cû'ü'l-bakar* kavramlarının edebî metinlerde kazandığı anlam incelenecektir.

Tıp metinlerinde hastalık ismi olarak tanımlanan *cû'ü'l-kelb* kavramı, bu anlamıyla Yûsuf u Züleyhâ mesnevilerinde geçmektedir. Bilindiği gibi Tevrat ve İncil'de geçen, Kur'ân'da ise hikâyelerin en güzeli (*ahsenü'l-kasas*) olarak anılan Yûsuf kıssası, semavi dinlerin yayıldığı toplumlarda birçok sanat eserinin ilham kaynağı olmuştur. Türk ve Fars edebiyatlarında ise uzun hikâyelerin anlatılmasında büyük bir kolaylık sağlayan mesnevi nazım şekli ile çok sayıda Yusuf kıssası yazılmıştır. Klasik Türk edebiyatının henüz oluşmaya başladığı ilk yıllarda yazılmaya başlayan Yûsuf kıssası, Türk toplumu tarafından en fazla sevilen ve benimsenen konulardan biri olmuş, klasik şiirin son

dönemi olan XIX. yüzyıla kadar birçok şair tarafından kaleme alınmıştır. Mesnevi nazım şekliyle kaleme alınan Yûsuf kıssalarından birçoğunun, topluma dinî ve ahlâkî nasihatler verme düşüncesiyle meclislerde okunmak üzere yazıldığı izlenimi oluşmaktadır. Bu türlü eserlerde genellikle estetik kaygıdan ziyade mesaj iletmeye aracılık eden hikâyenin içeriğine öncelik verilmektedir.

İşte araştırmamızın konusu olan *cû'ü'l-keleb* kavramı da bu vesile ile geçmektedir. Bilindiği gibi Yusuf kıssasında, Hz. Yûsuf zindanda kendisine öğretilen rüya yorumu ilmiyle Mısır hükümdarının rüyasını yorumlamıştır. Hz. Yusuf, hükümdarın rüyasında gördüğü yedi semiz sığır ve yedi zayıf sığırı, ülkede yedi yıl bolluk ve ardından yedi yıl kıtlık yaşanacağı şeklinde yorumlamıştır. Birçok mesneviye göre, insanlığın asi olması ve dalalete düşmesi sebebiyle Allah tarafından gönderilen bir musibet olarak değerlendirilen *cû'ü'l-keleb* kavramı da bu kıtlık yıllarının işareti olan ve halkta salgın şeklinde görülen bir açlığı ifade etmektedir.

Fars dilinin önemli sözlüklerinden *Lügatnâme*'yi hazırlamış olan Dehhuda, *cû'ü'l-keleb* (كلب لوجع - köpek açlığı) terimini “organlar ihtiyaç hissetmediği hâlde midenin açlık çektiği durum” olarak açıklamakta ve *cû'ü'l-bakar* (قربل جوع - öküz açlığı) kavramının tam tersi olduğunu ifade etmektedir. Açıklamanın devamında kavramın bir hastalık ismi olduğunu ve buna yakalanan kimsenin ne kadar yemek yese de doymayacağını, yemek yemeye karşı duyduğu iştihanın devam ettiğini belirterek bu hastalığa *şehvet-i kelbî* (يبلك شهوت - köpek şehveti) de dendiğini ifade etmektedir¹.

Buna göre *cû'ü'l-keleb* ya da *şehvet-i kelbî* kavramlarının oburluk diye ifade ettiğimiz durumun hastalık boyutunu ifade ettiği anlaşılmaktadır. Nitekim Fars dilinin başka bir önemli sözlüğü olan *Ferheng-i Farisî-i Amîd*'de hastalık olarak tanımlanan durumun, beyindeki bozukluklar, şeker hastalığı ve psikolojik problemlerden kaynaklandığı ileri sürülmektedir. Sözlüklerde, bu kavramların hastalık ismi olduğu tespit edilmiş olmakla birlikte, verilen örneklerin manzum eserlerden alınmış olması dikkat çekicidir. Bu husus, kavramların edebî metinlerde hastalık ismi olmaktan çok, aşırı derecede açlığı ifade etmekte kullanıldığını göstermektedir.

İbn Sînâ'nın *El-Kânûn Fi't-Tıbb* adlı eserinde bu iki hastalığın tanımı, belirtileri ve tedavileri hakkında geniş bilgi yer almaktadır. Eserin *Tahbüzü'i-Mathûn* adlı Türkçe tercümesinde *Cû'un ve İştîdâd-ı Cû'un ve Şehvet-i Kelbiyyenin Beyânındadır* başlığı altında *cû'ü'l-keleb*

¹ <https://dictionary.abadis.ir/>; (Erişim Tarihi: 10.06.2020)

² <https://dictionary.abadis.ir/>; (Erişim Tarihi: 10.06.2020)

(köpek açlığı) hakkında uzun açıklamalar yer almakta, bu hastalığın yüksek ateş ve açlık gibi belirtiler gösterdiği belirtilmektedir:

“Ve bu ‘illeti olanlarda ekseriyyâ ‘ataş olur ve ba’zı kerre dahi tahlîl-i ifrât üzere olup cû‘ ihdâs eder. Ve eger harâret-i müfrita cemî’an bedende ve etrâfta olur ise o harâret ekser-i hâlde cû‘ ihdâs eder.” (Tokadî Mustafa Efendi, 2018: 105)

İbn Sînâ’ya göre bu durumda iştiha, hararet sebebiyle midedeki damarların birbirini soğurması sonucunda ortaya çıkmaktadır:

“Ve cemî’an bedende olan harâret bi’l-cümle bedenden tahlîl eder ve ‘urûku birbirinden imtisâsa muhtâc eder hattâ o imtisâs fem-i mi‘deye muntahi oldukta tabî‘at ta‘âmı iştihâ eder.” Açıklamanın devamında bu hastalığın soğukta yolculuk yapan kimselerde görüldüğü de belirtilmiştir: “Ve câizdir ki sülûc ve berdde müsâfirîne ‘ârız olan cû‘-ı kelbî...” (Tokadî Mustafa Efendi, 2018: 106)

Bazı Yusuf kıssalarında Mısır hükümdarı Reyyan’ın bu hastalıktan öldüğü rivayetine yer verilmiştir. İbn Sînâ’nın açıklamaları, bu rivayetin gerçeği yansıtabileceği, yani hastalığın ölümcül olabileceği fikrini güçlendirmektedir. Zira köpek açlığı hastalığının bazen öküz açlığına (*cû‘ü’l-bakar*), komaya girmeye, hatta ölüme sebep olabileceği belirtilmiştir: “Ve ma‘lûm ola ki şehvet-i kelbiyye ba’zı kerre bûlümûs demekle ma‘rûf olan cû‘-ı bakarîye ve sübât ve mevte mü’eddî olur.” (Tokadî Mustafa Efendi, 2018: 106)

Cû‘ü’l-kele kavramının Osmanlı hekimleri tarafından da hastalık ismi olarak bilindiğini gösteren bir başka kaynak ise XVII. yüzyıl Osmanlı bilginlerinden Hezarfen Hüseyin Efendi’nin (ö. 1103/1691) hazırladığı *Lisânü’l-etubbâ fi lugati’l-edviye* adlı tıp sözlüğüdür. Bu eserde kavram, “itler iştihası dirler ki ta‘âma [*yemeğe*] doymaz” şeklinde açıklanmaktadır (Kaya, 2018: 86).

Fars dilinin önemli güncel sözlüklerinden biri olan *Ferheng-i Bozorg-i Suhen*’de ise iki kavramın eş anlamlı olduğu ve oburluğun hastalık derecesinde ilerlemiş düzeyi olduğu belirtilmektedir (Enveri, 1381: 2227).

Edebî metinlerde aynı anlamda kullanılmış olmasına rağmen, *cû‘ü’l-bakar* kavramının farklı bir hastalık ismi olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Yukarıda *cû‘ü’l-kele* kavramıyla tezat oluşturduğu söylenen bu kavram da açlık durumunu ifade etmektedir; fakat “mide tok olduğu halde, organların ihtiyaç durumunda olması” şeklinde açıklanmaktadır. Bu durum ise günümüzdeki şeker hastalığı tanımına uymaktadır. Şeker hastalığında, insanın yediği besinden kana geçen şekeri kullanmadığı ve kan şekeri düzeyinin yükseldiği bilinmektedir.

Bu durumda kan şekeri dokulara taşınmaz ve başka bazı belirtilerle birlikte çok su içme ve çok yemek yeme gibi belirtiler görülür².

Tahbîzü'l-Mathûn adlı tercümede *Bûlîmûs Tesmiye Olunan Cû' Beyânındadır* başlığı altında verilen açıklamalardan anlaşıldığına göre İbn Sînâ, *bûlîmûs* da denilen *cû'ü'l-bakar* (öküz açlığı) hastalığının, köpek açlığının bir sonraki aşaması olduğunu belirtmektedir: “Bu cû' cû'-ı bakarî demekle ma'rûftur ve ekser-i hâlde bûlîmûs 'âriz olmazdan mukaddem şehvet-i kelbiyye 'ârıza olur...” (Tokadî Mustafa Efendi, 2018: 110)

Ayrıca İbn Sînâ, mide tok olduğu hâlde organların gıdaya ihtiyaç duyduğunu fakat midenin, organlara gıda ulaşmasını engellediğini bildirir: “Pes bûlîmûs bir cû'dur ki onda mi'de şîba' üzere olur ve a'zâda cû' olur, a'zâ cidden câyi'a ve gıdâya kemâl-ı hâcet üzere iken mi'de a'zâyı gıdâdan 'avk eder.” (Tokadî Mustafa Efendi, 2018: 110)

Tokadî Mustafa Efendi, İbn Sînâ'nın eserini tercüme ederken farklı kaynaklardan derlediği bilgilere dayanarak gerekli gördüğü yerlerde açıklamalar yapmıştır. Tokadî, bu terimlerle ilgili olarak, Yunanca (*bûlîmûs*) ve Arapça (*cû'ü'l-bakar*) isimlerin dayanaklarını açıklayan notlar eklemiştir. Buna göre Yunancada *bûlî*, büyük; *mûs* ise açlık anlamındadır. Arapça isimle ilgili olarak, ileri sürülen farklı bilgileri sıralayan mütercim, açlık çeşitlerinden en şiddetlisinin bu hastalıkta görüldüğünü ve öküz (*bakar*) diğer hayvanlar içinde en cüsselisi olduğu için hastalığa bu ismin verildiğini nakletmiştir. Bazı kaynaklarda ileri sürülen ve kabul görmeyen bir başka görüş ise, hastalığın genellikle öküzde görülmesi sebebiyle böyle isimlendirilmiş olmasıdır.

“‘Bûlî' Yûnân lûgatinde ‘‘azîm' ma'nâsına, 'mûs' 'cû' ma'nâsınadır. Asnâf-ı cû' beyinde bu nev' a'zam olmakla ona cû'-ı bakarî dahi tesmiye olundu, bakar sâir hayvânâtta a'zam olduğu gibi bu cû' dahi sâir cû'ların a'zamı olduğu için. Ve ba'zılar bu maraz ekseriyyâ bakara 'âriz olur, onun için cû'-ı bakarî tesmiye olundu derler, o kavle iltifât olunmaz diye Nefîsî onu redd eder.” (Tokadî Mustafa Efendi, 2018: 110)

Başta Mevlana'nın Mesnevi adlı eseri olmak üzere edebî metinlerde, iki kavram da oburluk ve aşırı açlık anlamında kullanılmaktadır. Mesnevi'yi şerh eden Ahmet Avni Konuk, eserde iki

² Cû'ü'l-bakar kavramının sözlüklerde “mide tok olduğu halde organların açlık çekmesi” şeklinde açıklanmasına dayanarak durumun şeker hastalığına karşılık gelebileceği fikrini veren ve şeker hastalığını basit bir dille anlatan Antalya Eğitim ve Araştırma Hastanesi Radyoloji Bölümü'nde görevli dostum Doç. Dr. Alpaslan Yavuz'a teşekkür ederim.

defa geçen *cû'ü'l-keleb* tamlamasını “köpek açlığı” şeklinde tercüme ederek açıklama getirmeksizin oburluk anlamını ima etmiştir. Buna karşılık birçok defa geçen *cû'ü'l-bakar* tamlamasını “bir hastalığın adıdır ki, bu hastalığa tutulanlar doymak bilmezler.” şeklinde açıklamaktadır (Konuk, 2006: 84). Mesnevi'nin tercümeleri değerlendirildiğinde iki kavramın aynı anlama gelecek şekilde kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Yusuf kıssalarında salgın olarak *cû'ü'l-keleb*

Türkçe Yûsuf u Züleyhâ mesnevilerinin bazılarında bu açlığa, insanları iş göremeyecek derecede etkileyen bir yorgunluk hâlinin de eşlik ettiği ve salgın şeklinde yayıldığı belirtilmesine rağmen, bazılarında yalnızca Mısır hükümdarının bu hastalıktan etkilenerek öldüğü anlatılmaktadır. Eserini XV. yüzyılda yazmış olan Akkoyunlu Yakup dönemi şairlerinden Hatâyî-i Tebrîzî'nin Yûsuf u Züleyhâ mesnevisinde, kıtlık yıllarının başlamasıyla birlikte hükümdarın bu hastalığa yakalanarak öldüğü anlatılmaktadır:

Yeddi ilden sonra kahtlık yetdi bil
Oldı bil hem ol kahtlık yeddi il
Ol kahtlık gicesi dir pâdişâh
Üç kere yemek bişürtdi yidi şâh
Çünkü dan atdı yine acım didi
Nice ki yemek yidi hîç doymadı
Didi bu bir nikbet işdür oldı dir
Yoksa beyle dünyâda kim gördi dir
Kudret ilen ol gice şâh yatdı dir

Ol döşekde dünyâdan nakl itdi dir / Hatâyî (Demir, 2006: 236)

Hatâyî'nin yukarıdaki beyitlerde anlattığına göre, Mısır hükümdarı kıtlık döneminin başladığı gece tan ağarınca kadar üç kere yemek yemesine rağmen doymamış, o zamana kadar görülmemiş bir durum yaşandığını tespit etmiş ve ölmüştür. İbn Sînâ'nın, bu hastalığın koma hâline ve ölüme sebep olabileceğini ileri sürdüğüne yukarıda değinilmişti.

Yıldırım Beyazid dönemi şairlerinden Molla Hasan'ın Yûsuf u Züleyhâ mesnevisinde ise hükümdarın ölümü hastalık adı verilmeksizin anlatılmaktadır:

Ni'metile geçdi çünkü yedi yıl
Her kimesne anda ganî oldı bil
Çünkü kıtlık yılınun ayı toğar
Yûsuf anda halkı ekinden yığar
Kıtlığın dürlü nişânı belirir
San'at ehli işleyemez yorulur

Bir gice sultân yaturiken turur
 Bana yemek getürün der buyurur
 Âdem hayvân yeyüb toymaz olur
 Tez acıdır açlığa döymez³ olur
 Bu acıkmağın sebebi ne idi
 Dinle imdi râvîler böyle didi
 Hak Te‘âlâ Cebrâ’ile emr eyledi
 ‘Âsî oldı cümle mahlûk in didi
 İndi Cebrâ’il acığın der çağırır
 ‘Âsî siz tanrı size açlık virir
 Vermek almak tanrınındur bilesiz
 Mü’min olub toğrı yola gelesiz
 Tuydı Yûsuf çünkü işbu halleri
 Bildi didi geldi kıtlık yılları (Kabalakoğlu, 2018: 61-62)

Molla Hasan’ın mesnevisine göre kıtlık yıllarının başladığını bilen Hz. Yusuf, halkı artık toprağı ekmekten vazgeçirir. Kıtlık yıllarının başladığına dair birçok işaret belirmiştir. Bu işaretlerden biri halkta salgın şeklinde görülen çalışamayacak kadar yorgunluk hâlidir. Açlık da bu işaretlerden bir başkasıdır. Bir gece hükümdar acıkmış, sonra yemek yemesine rağmen tekrar acıkmıştır. Ansızın ortaya çıkan bu açlık hâlini kimse açıklayamaz. Şair, bu açlığın sebebini rivayet olarak şöyle açıklamaktadır: Allah, Cebrail’e yere inmesini emretmiş ve yere inen Cebrail, *cümle mahlûk* asi olduğu için böyle bir musibet gerçekleştiğini, insanların doğru yola gelmesi gerektiğini bildirmiştir. İlk dönem mesnevilerinde şairin hikâyeyi *râvîlerden* naklettiği olağanüstü olaylarla süsleyerek nasihat vermesi sıkça başvurulan bir anlatım özelliğidir.

Anadolu sahası Türk edebiyatında en fazla beğenilen Yûsuf kıssası, Hamdî’nin Yûsuf u Züleyhâ mesnevisidir. Eserini, klasik İran şiirinin büyük temsilcilerinden olan Molla Câmi’nin aynı adlı mesnevisinden ilhamla, kısmen tercüme ve kısmen telif olarak kaleme alan Hamdî, Mısır’da salgın şeklinde ortaya çıkan hastalık için *cû’-i kelbî* kavramını kullanmıştır:

Kızlıgun zâhir oldı ‘unvânı
 Taladı **cû’-i kelbî** insânı
 ...
 Her zemân bu ne turfa hikmetdür
 Toymamak kızlığa ‘alâmetdür
 Eyle derler ki ol gece Reyyân

³ Bu sözcük, alıntı yapılan çalışmada (Kabalakoğlu 2018) “duymaz” şeklinde okunmuştur. Anlama uygunluk bakımından “döymez” şeklinde okunması gerektiği için değiştirilmiştir. Döymek, dayanabilmek, katlanmak anlamındadır.

Açlığı acısından etdi figân
Toymayup eyle yerler-idi sipâh
Niçe def'a boşaldı matbâh-ı şâh (Öztürk, 2001: 175)

Hamdî'ye göre halkta görülen açlık, kıtlığın alametidir. Aniden ortaya çıkan ve sebebi anlaşılmayan böyle bir salgından etkilenen Melik Reyân, bir gece *açlığı acısından* feryat etmiş; ordusu ise, mutfağının boşalmasına sebep olacak kadar defalarca yemek yemesine rağmen açlıktan kurtulamamıştır. Bu arada Hz. Yûsuf gelerek mucizevî elini (*dest-i i'câz*) Melik Reyân'ın göğsüne koyarak onun iman etmesine vesile olmuş ve böylece açlıktan kurtulmasını sağlamıştır. Mısır halkının böyle bir musibete düşmesinin sebebi hakkında Molla Hasan ve Hamdî'nin mesnevileri benzeşmektedir. Molla Hasan'da insanların *âsi* olması, Hamdî'de ise sapkınlığa (*dalâl*) yönelmesi kıtlık ve açlığa sebep olmuştur:

Dedi Yûsuf cihana toldı dalâl
Ol dalâlün 'azâbı oldu bu hâl
Nefsi hâlin kul etmese tağyir
Lutfi tağyîr eylemezdi Kadîr (Öztürk, 2001: 175)

XVI. yüzyıl Osmanlı şairi Yûsuf Can'ın mesnevisinde de kıtlık yıllarının başlaması, bu açlık durumu ile açıklanmaktadır:

Ucuzluk devri çün geçdi yidi yıl
Nişân-ı kaht irüp az oldu hâsil
Nice tohm ekdiler bitmedi dâne
Temâmet kaht oldu düşdi cihâne
Tîr-i dendân **cû'ül-keleb** olup tîz
İderdi kâsd-ı cân çün gür-g-i hûn-rîz (Gökcan, 2015: 459-460)

Yusuf Can'ın eserinde Mısır'da yedi yıl süren bolluk devrinden sonra kıtlık başlamış, toprak ekilmesine rağmen verim alınamamış ve kıtlık bütün cihana yayılmıştır. Şair, *cû'ül-keleb* hastalığının ölümcül olduğunu ifade etmek için bu hastalığı insanların canına kasteden kan dökücü bir kurt (*gür-g-i hûn-rîz*) olarak somutlaştırmıştır.

Tasavvufî metinlerde *cû'ül-keleb* (köpek açlığı) ve *cû'ül-bakar* (öküz açlığı)

Araştırmanın konusu olan bu iki terimin, hastalık ismi olarak yalnızca tıp kitaplarında ve Yusuf kıssalarında kullanıldığı tespit edilmiştir. Öteki edebî metinlerde ise genellikle oburluk ve açlık anlamlarında kullanılmıştır.

Osmanlı şiir zevkinin oluşmasında belirleyici kaynaklardan biri olan tasavvufta, nefis terbiyesinde az konuşmak ve az uyumak gibi ilkelerden birinin de az yemek olduğu bilinmektedir. Tasavvufî öğretiyi

işleyen hemen her eserde, dervişlere kemale erme yolunda (*seyr-i süliük*) ilerleyebilmek için bedeni aç bırakmak tavsiye edilmektedir. Bu türün Anadolu’da yaygın olarak kabul gören örneklerinden biri olan Eşrefoğlu Rûmî’nin *Müzekki’ n-Nüfûs* adlı eserinde de açlık bahsi için bir bölüm ayrılmıştır. Nasihatlerini ibret hikâyeleriyle temellendiren Eşrefoğlu Rûmî’ye göre iki bin yıl cehennemde azap gören nefis, Allah karşısında benlik iddiasından vazgeçmemiş, “Ben benim, sen sensin.” diyerek olgunlaşmadığını göstermiştir. Fakat aynı nefis üç gün aç bırakıldıktan sonra terbiye olarak “Bildim yarabbi! Sen benim Mevlamsın ve ben senin zayıf kulunum!” demiştir. Bu hikâyeden sonra açlığın erdemlerini uzun uzun anlatan Eşrefoğlu, dünyadaki bütün kavga ve kargaşayı *karın doyması ve bağırsakları dolması* sebebine bağlamaktadır (Eşrefoğlu Rûmî, 1996: 275-276).

Anadolu’da tasavvufun yayılmasında önemli etkileri olan Mevlana’nın eseri Mesnevi’de birkaç defa geçen *cû ‘ü’l-kelb* kavramı Türkçe tercümelemlerde *açlık*, *köpek açlığı*, *itler açlığı* olarak; *cû ‘ü’l-bakar* ise yine *açlık*, *öküz açlığı*, *sığır açlığı* şeklinde çevrilmiştir. Ancak bu kavramların daha çok tasavvufî bağlamda kullanıldığı; bedensel bir açlıktan ziyade, nefsin kanaat etmemesi, henüz olgunluğa ulaşmamış sofu tipinin doymak bilmeyen nefis açlığını ifade etmek üzere kullanıldığı dikkat çekmektedir.

Meselâ Mesnevi’nin V. cildinde anlatılan ve kahramanları tilki ile eşek olan bir hikâyede, sofu tipini temsil eden eşeğin bu türden bir açlık çektiği anlatılmaktadır:

خر بسی
کوشید و
او را
دفع
گفت
لیک
جوع
الکلب با
خر بود
جفت

(Eşek çok çalıştı ve ona (tilkiye) defolmasını söyledi; açlık (*cû ‘ü’l-kelb*), eşeğe eş olmuştu.) (V. Cilt: 2817)

Mesnevi’yi serh eden Ahmet Avni Konuk (2008: 231), bu beyti açıklarken sürekli rızık endişesi yaşayan, yiyecek hırsıyla helak olan sofu tipini “hakikat-i zühdden bi-haber bulunduğu halde tarik-i zühdü ihtiyâr ettiğini zanneden bir ahmak mukallid” olarak tanımlamaktadır.

Mesnevi’nin aynı cildinde başka bir hikâyede ise dağarcığında ekmek bulunduğu hâlde açlıktan ölmek üzere olduğu için ağlayan

köpeğine ekmek vermeyen bir Arap yolcunun hikâyesi anlatılmaktadır. Bu insafsızlığı gören bir dilenci, köpeğin durumunu sorar. Sahibi olan Arap, açlıktan zayıf düşmüş köpeğinin *cû'ü'l-keleb*'e yani köpek açlığına düştüğünü söylemiştir:

گفت
رنجش
چيست
زخمی
خورد
است
گفت
جوع
الكلب ز
ارش
کرده
است

(Dedi “Onun hastalığı nedir? Yaralanmış mıdır?” Cevap verdi: “Köpek açlığı onu zayıflatmıştır.”) (V. cilt; 481. beyit)

Gelişen diyalogda dilenci, köpeğin sahibine neden dağarcığında ekmek olduğu hâlde köpeğe vermediğini sorar. Yolcu ise ekmeğin uzun yolculukta kendisine gerekli olduğunu, ağlamanın ise erdem olduğunu anlatır. Hikâyenin devamında köpeğin, nefsi temsil ettiği ima edilerek, ağlayarak gözyaşı dökmenin nefsi terbiye etmede gerekli olduğu anlatılmaktadır.

Osmanlı coğrafyasında tasavvufun yerleşmesinde ve Klasik Türk şiiri mazmunlarının şekil bulmasında kaynaklık etmiş olan en önemli metinlerden biri olan Mesnevi'nin farklı bölümlerinde, *cû'ü'l-bakar* kavramı da açlık anlamında kullanılmıştır. Mevlana her ne kadar bu kavramları kullanırken sınırlı bir anlam kastetmiş olsa da Mesnevi'yi şerh eden yazarlar, açıklamalarında kavramın hastalık ismi olduğunu belirtmişlerdir.

Mesela, Mesnevi'nin II. cildinde Mevlana, çığ ve edepsiz insanların boş konuşmalarıyla insanı çaresiz bıraktığından bahsederken, bakımını üstlendiği eşeğe gerekli bakımı yerine getirmeksizin sadece konuşan bir hizmetçinin hikâyesini anlatır. Bu hikâyede yem bekleyen eşeğin durumu anlatılırken *cû'ü'l-bakar* kavramı kullanılmıştır:

بس به
پهلو
گشت آن
شب تا
سحر

آن خر
بی چاره
از چوع
البقر

“Sonunda o gece seher vaktine kadar o biçâre eşek açlıktan (cû‘ü’l-bakar) yan üstü yuvarlandı.” (II. cilt; 240. beyit)

Ahmet Avni Konuk, beytin tercümesinde *cû‘ü’l-bakar* kavramını çevirmemiş, beyti şerh ederken “Cû‘ül-bakar bir hastalığın adıdır ki, bu hastalığa tutulanlar doymak bilmezler.” şeklinde açıklama getirmiştir (2006: 84).

Mevlana, kanaat etmeyi bilmeyen nefsin durumunu anlatmak için de öküz benzetmesine başvurur. Mevlana’ya göre öküz, ömrü boyunca rızkı eksilmediği, her gün bol bol otlayarak doyduğu hâlde, akşam olduğunda yarın ne yiyeceğini düşünerek zayıflamaktadır. İşte bu oburluğu ifade etmek için aşağıdaki beyitte *cû‘ü’l-bakar* (öküz açlığı) tamlamasını kullanmaktadır:

اندر افتد
گاو با
جوع
البقر
تا به
شب آن
را چرد
او سر
به سر

(Öküz, öküz açlığına tutulmuş, akşama kadar (kırları) baştan başa otlar.) (V. cilt; 2859. beyit)

Konuk, *Mesnevî-i Şerîf Şerhi*’nde beyti tercüme ederken kavramı olduğu şekliyle (cû‘ü’l-bakar) kullanmış, fakat açıklama yaparken “Cû‘ü’l-bakar, bir nevi hastalığın adıdır ki, mide tok olduğu hâlde açlık hâli bilcümle a’zada zâhir olur.” ifadelerini kullanmıştır (2008: 243)

İkişer örnekle iktifa edilen *cû‘ü’l-keleb* ve *cû‘ü’l-bakar* kavramları, *Mesnevî*’de başka hikâyeler vesilesiyle de kullanılmıştır. Yukarıda kısaca değinilen hikâyelerden de anlaşılacağı üzere söz konusu kavramlar, *Mesnevî*’de hastalık ismi olarak değil, açlığın ileri bir boyutunu ifade etmek üzere kullanılmıştır. Kavramların temsili hikâyeler vesilesiyle daha çok tasavvuf bağlamında kullanıldığı da dikkat çekmektedir. Klasik Türk şiirinde de daha çok tasavvufi bağlamda, insan nefsinin dünya varlıklarına karşı duyduğu istek anlamında kullanıldığı tespit edilmiştir.

XVI. yüzyıl şairlerinden Cinânî, *Riyâzü'l-cinân* adlı didaktik-ahlâkî mesnevisinde, Allah'a teslim olup tevekkül etmeyi nasihat ederken, bütün konularda olduğu gibi rızık ve açlık konusunda da gönülden evhamı kaldırmayı ve açlıktan dolayı kedere düşmemeyi tavsiye etmektedir.

Dilden idüp cümle-i evhâmı selb

Âdem isen çekme gam-ı **cû'-ı kelb** (Okuyucu, 1989: 508)

XVIII yüzyıl şairlerinden olan İhyâ, ramazaniyye türünde yazdığı bir kasidede oruç tutan insanların yemeklere yönelmesini biraz da muzip bir dille anlatmış, insanların açlık hâlini anlatırken köpek açlığı kavramını kullanmıştır:

İtdiler sâde-i güllâci koyub bin loğma

Cû'-ı kelbîye meger uğradı bî-destârân (Erzen, 2012: 398)

İhyâ, bir gazelinde ise dünya varlıklarını leşe benzetmiş, insan nefsinin dünyadan tiksinnemesine duyduğu şaşkınlığı ifade etmiştir:

Cû'-ı kelbine hayretdeyim İhyâ nefsün

Eylemez cîfe-i dünyâdan o seg istikrâh (Erzen, 2012: 928)

XVII. yüzyıl şairlerinden Seyyid Ni'metî, sosyal hiciv konulu *yûf* redifli gazelinde, gencinden yaşlısına, zengininden fakirine herkesin *köpek açlığına* müptela olduğunu söyleyerek toplum eleştirisini dile getirmektedir. Bir başka dikkat çekici nitelik de tasavvufî metinlerde dünyanın ve dünya varlıklarının olumsuz çağrışımlarla anılmasıdır. Seyyid Ni'metî, gazelinin ikinci beytinde dünyayı leşe teşbih ederken İhyâ ile benzer bir tutum göstermektedir:

Cîfe-i dünya için yirini dūzah idenün

Çekdügi bâr-i belâya hayf ü ef'âline yûf

Cû'-ı kelbe mübtelâ bây ü gedâ pîr ü civân

Ehl-i dünyânun cihânda hırs ü 'amâline yûf

(Gülen, 2007: 240)

Hacı Bayram-ı Velî'nin müridi olan XV. yüzyıl mutasavvıf şairlerinden Hakîkî Yûsuf da *der-tezkiye-i nefis* başlığı ile söylediği iki gazelde, nefis hakkında köpek (*seg*) ve öküz (*gâv*) benzetmelerine başvurmaktadır:

Cû' ider rûh-ı latîfi ki melekden efdal

Hırs ider nefis-i harîsi şîba'ıla bir **gâv**

Nefsi tosun durur olmaz çü mutî' it kurbân

Niçe bir semridesin sen yidürüp ana pilâv

Eyle **cû'**ıla mu'allem bu **seg-i** nefsi ki tâ

Pertev-i şa‘şa‘-ı âhû-yı yâ-hû duta av
 Rûh-ı insânı kılır **cû‘u** melekden efdal
 Hırs ider nefis-i habîsi şebâ‘ıla bir **gâv** (Boz, 2017:
 705)

Hakîkî Yûsuf, yukarıdaki beyitlerde açıklıkla terbiye edilen nefsin melekten üstün olacağını belirtmektedir. Ayrıca hırsın ise insanı öküze benzeteceğini, hırsın kurtulamayan nefsin itaatkâr olmayacağını ve kurban edilmesi gerektiğini ifade etmektedir. Şaire gör köpeğe benzeyen nefis açıklıkla terbiye edilmelidir, insan ancak böylece ilahi nurlara kavuşabilecektir.

Köpek sözcüğü ile birlikte çağrışan açlık kavramı, şairler için, klasik şiirin olumsuz tiplerinden olan rakip tipiyle teşbih ilişkisine imkân sağlamıştır. Bilindiği gibi klasik şiirde özellikle gazel nazım şeklinde terennüm edilen imkânsız aşkıta, âşık ve sevgili tiplerinin çevresinde rakip de kendisine yüklenen olumsuz rollerle yer almaktadır. Bu kurguda âşık tipinin tahammül edemediği rakip, şairler tarafından en çirkin benzetmelerle anılmaktadır. Bunlardan biri de köpektir. Dolayısıyla rakip tipi, gazellerde en fazla köpek teşbihiyle yer almaktadır. Sevgilinin evinin çevresinde yaşaması, âşığı buraya yaklaştırmaması, âşığın eteğini çekiştirmesi ve havlaması gibi birçok özelliği ile tasvir edilen köpeğin en belirgin özelliklerinden biri de aç olmasıdır. Bu *aç köpek* imgesi şairler için geniş bir hayal kapısı aralamaktadır. Meselâ XVIII. yüzyıl Mevlevî şairlerinden Sâkib Dede’ye göre, layık olduğu *köpek açlığı* ile vücudu kuru kemiğe dönmüş rakip için en uygun yiyecek, yine kendi kuru cisimidir. Âşık rolünde gazel söyleyen şair bu ifadeyle, sevgili ile arada engel teşkil eden rakibin yok olmasını istediğini dolaylı bir biçimde anlatmaktadır:

Üstühân-ı huşke dönse **cû‘-i kelbiyle** rakib
 Kendiden enseb ana ‘âlemde rûzî olmaya (Arı, 2018:
 579)

Hikâye yazarı olarak tanınan XVI. yüzyıl şairlerinden Süheylî de aşağıdaki beyitte, eşeğe benzettiği düşmanlarının kendisini çekiştirmesinden kinayeli bir biçimde şikâyet etmektedir. Zira onlar ağızdan kemik düşmeyen aç köpek (*gürisne seg*) gibidir, şairin zavallı varlığı da kemikten ibaret kalmıştır:

‘Adû-yı har dehânından bu cism-i nâ-tüvân gitmez
Gürisne seg durur agzından anun üstühân gitmez
 (Harmancı, 2017: 206)

Sonuç

Eski metinlerde hastalık ismi olarak geçen cû‘ü’l-kelb kavramı, “organlar ihtiyaç hissetmediği hâlde midenin açlık hissetmesi” şeklinde

açıklanmaktadır. Cû'ü'l-bakar ise, "mide tok olduğu hâlde organların açlık hissetmesi" olarak tanımlanmakta ve bu tanıma göre şeker hastalığı belirtileriyle benzeşmektedir. Bazı sözlükler, birbirinden farklı olan iki kavramın sürekli açlık hâli ve oburluk anlamında eş anlamlı olduğunu belirtmektedir. Ancak cû 'ü'l-keleb, bazı Yûsuf kıssalarında kıtlık yıllarının başlamasının işareti sayılan, açlık ve yorgunluk şeklinde ortaya çıkan ve salgın olarak görülen bir hastalık ismi olarak geçmektedir.

Yusuf kıssaları hariç tutulacak olursa klasik şiirde bu iki kavram, bedensel bir açlık anlamıyla birlikte daha çok, insan nefsine atfedilen hırs, tamahkârlık, gözü doymazlık gibi durumları ifade etmede kullanılagelmiştir. Ayrıca yaygın olarak köpeğe teşbih edilen rakip tipi de bu sıralanan olumsuz özellikleriyle gazel nazım şeklinde sıkça yer verilen unsurlardandır.

Kaynakça

- Arı, A. (2018). *Sâkıb Dede (Mevlevîlikte Bir Hanedanlık Kurucusu) Dîvânı*. Erişim: <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/59860,sakib-dede-divanipdf.pdf?0> (Erişim Tarihi: 05.06.2020)
- Boz, E. (2017). *Hakîkî Yûsuf Hakîkî Dîvânı Karşılaştırmalı Metin*. Erişim: <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/55749,hakiki-divanipdf.pdf?0> (Erişim Tarihi: 07.06.2020)
- Demir, R. (2006). *Hatâyî-i Tebrîzî ve Molla Câmî'nin Yûsuf u Züleyhâ Mesnevileri Üzerinde Karşılaştırmalı Bir İnceleme (Karşılaştırma-Metin)*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van.
- Enveri, H. (1381). *Ferheng-i Bozorg-i Suhen*. Tahran: Kitaphane-i Milli-i İran.
Erişim: <https://dictionary.abadis.ir> (Erişim Tarihi: 10.06.2020)
- Erzen, M. H. (2012). *İhyâ Dîvânı ve Tahlîli (İnceleme-Tahlil-Tenkîtlî Metin)*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van.
- Eşrefoğlu Rûmî (1996). *Müzekki'n-Nüfûs*. A. Uçman (Hzl.). İstanbul: İnsan Yayınları.
- Gökcan, M. (2015). *Ziyai Yusuf (Yusuf Can) Yusuf ile Züleyha Mesnevisi*. İstanbul: Kabalcı.
- Gülen, A. (2007). *Seyyid Nakîb-zâde Ni'metî Hayatı Edebî Şahsiyeti Eserleri ve Divânı*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyon.
- Harmancı, M. E. (2017). *Süheylî Ahmed bin Hemdem Kethudâ Dîvânı*. Erişim: <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/55750,suheyli-divanipdf.pdf?0> (Erişim Tarihi: 05.06.2020)

- Kabalakoğlu, M. B. (2018). *Yûsuf u Züleyhâ Molla Hasan (YK58a-110)*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Kaya, Fatih (2018). *Lisâü'l-Etibbâ Tabiplerin Dili Giriş-Çeviriyazılı Metin-Söz Varlığı-Madde Başları Dizini*. İstanbul: Hiperyayın.
- Konuk, A. A. (2006). *Mesnevî-i Şerîf Şerhi 3*. O. Türer, M. Tahralı, S. Arpaguş (Hzl.), İstanbul: Kitabevi.
- Konuk, A. A. (2008). *Mesnevî-i Şerîf Şerhi 10*. M. Demirci, S. Gökbulut, M. Tahralı (Hzl.), İstanbul: Kitabevi.
- Okuyucu, C. (1989). Cinânî'nin Riyâzü'l-Cinânı. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 3, 499-517.
- Öztürk, Z. (2001). *Hamdu'llah Hamdî's Mesnevî Yûsuf u Zeliâ Introduction, Texti Analysis and Facsimile*. Harvard University.
- Tokadî Mustafa Efendi (2018). *Tahbîzü'l-Mathûn: El-Kânûn Fî't-Tıb Tercümesi 4. Cilt Teşrîhât 2*. M. Koç, E. Tanrıverdi (Hzl.), İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Yayınları.